

Центр експертизи
реформ місцевого самоврядування

м. Страсбург, 8 грудня 2017 року

CELGR(2017)5

**ЗВІТ ЩОДО ГРОМАДСЬКОГО КОНТРОЛЮ
НАД ОРГАНАМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ЄВРОПІ:
ПОРІВНЯЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВНУТРІШНЬОГО ЗАКОНОДАВСТВА
ОКРЕМИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ДЕРЖАВ**

Цей документ підготовлено Центром експертизи реформ місцевого самоврядування Ради Європи у співпраці з експертом Ради Європи, професором публічного права, заступником директора Центру досліджень законодавства та місцевого і регіонального врядування (CRDT), заступником голови Ради Університету Реймса Шампань-Арденн Олів'є Дюпероном

Вступ

Децентралізація в Європі щільно пов'язана з поняттям місцевої демократії, причому настільки, що перша тепер переважно визначається останньою. Місцева демократія, у свою чергу, ґрунтується на поєднанні декількох підходів, причому традиційно розрізняють представницьку демократію (вибори представників від громадян) та партисипативну демократію (залучення громадян до вироблення рішень у публічній сфері та участь у такому виробленні).

Партисипативна місцева демократія формувалася та встановлювалася довше, ніж представницька. У Франції, наприклад, цього не відбувалося аж до «Акту 1» в процесі децентралізації, із зазначенням у першій статті закону від 2 березня 1982 року, що «законодавство визначатиме розвиток участі громадян у місцевому житті». На практиці перші основні закони були ухвалені 1992 року (закон від 6 лютого 1992 року про територіальне управління Республікою), 1995 року (закон від 4 лютого 1995 року про просторовий розвиток) і 2002 року (закон від 27 лютого 2002 року про демократію в громадах), із запровадженням механізмів консультацій, звернень, обговорень, запитів тощо.

На європейському рівні участь громадян (або, в ширшому сенсі, участь мешканців) була включена до визначення місцевого самоврядування від самого початку; Рада Європи випустила рекомендацію 1981 року; стаття 3 Європейської хартії місцевого самоврядування 1985 року включає її до «концепції місцевого самоврядування»¹; додатковий протокол про право участі у справах місцевого органу влади був ухвалений 2009 року, а Керівні принципи щодо участі громадськості в процесі ухвалення політичних рішень були затверджені Комітетом міністрів у вересні 2017 року.

Всі ці події на національному та європейському рівні мають наслідком посилення громадського впливу та контролю за діями органу місцевого самоврядування. На додаток до адміністративного нагляду за органами місцевого самоврядування з боку центральних державних органів, постійно виникають питання доступу до інформації, прозорості та можливостей подання *скарг і пропозицій стосовно функціонування органів місцевого самоврядування та місцевих публічних послуг* (див. статтю 2, підпункт 2.ii.d додаткового протоколу).

¹ «Це положення жодним чином не заважає використанню зборів громадян, референдумів чи будь-якої іншої форми прямої участі громадян, якщо це дозволяється законом».

У зв'язку з цим, з метою висвітлення питання громадського впливу та контролю за органами місцевого самоврядування в Європі, у цьому звіті спочатку міститься загальний огляд відповідних практик, заснованих на національних моделях, а потім наведений більш тематичний, порівняльний аналіз доступу до інформації громадян на місцевому рівні в Європі та широкого діапазону моделей місцевої демократії, які уможливають здійснення додаткових форм контролю.

1. Практика громадського впливу та контролю за місцевими та регіональними органами самоврядування в Європі

Участь і контроль щільно взаємопов'язані; крім того, виникає питання правових наслідків, коли громадяни виявляють порушення законодавства органами місцевого самоврядування. У таких випадках засоби судового захисту становлять важливу частину законодавства про місцеві органи влади, як це чітко видно на прикладі Франції. Приклади Німеччини та Швеції, поряд із Болгарією та Румунією в Центральній і Східній Європі, також становлять актуальні моделі відносин між громадянами та органами місцевого самоврядування в різних історичних і політичних контекстах.

1.1 Участь жителів у місцевому житті у Франції та можливі засоби судового захисту

У Франції, крім голосування (вибори, а також процеси місцевих консультацій з метою вивчення думки громадян і, починаючи з 2003 року, – імперативні місцеві референдуми, які зобов'язують ухвалити рішення згідно його результатів) існує кілька механізмів, які уможливають участь громадян у місцевому житті.

Один із прикладів цього – *ради району*, створення яких є обов'язковим у муніципалітетах з населенням понад 80 000 мешканців (і дозволяється, якщо населення муніципалітету менше цієї кількості). Вони можуть надавати органам місцевого самоврядування консультації та пропозиції з будь-якого питання стосовно відповідного району чи міста в цілому. Муніципальні ради також можуть надавати радам районів приміщення та фінансувати їхню діяльність.

Крім того, кожен муніципалітет з населенням понад 5000 жителів має *комітет з питань доступності для осіб з інвалідністю* та *консультативний комітет із питань місцевих публічних послуг* (у муніципалітетах, де мешкає понад 10 000 осіб) під головуванням мера, але до складу якого входять представники місцевих організацій. Окрім надання своїх висновків, останній щорічно розглядає звіт (мера) про публічні послуги, що охоплює, зокрема, ціну та якість води; утилізацію/ поводження з побутовими відходами тощо;

адміністративні та фінансові звіти підприємств, що перебувають як в публічній, так і приватній власності, і надають послуги в муніципалітеті (делегування послуг). На додаток до органів, передбачених законодавством, органи місцевого самоврядування можуть створювати консультативні комітети (що включають до себе представників іноземців, молоді, літніх людей, крамарів тощо) та залучати їх до розгляду того чи іншого питання.

У сфері містобудування, в рамках підходу, що поєднує інформування, консультування та нагляд, слід згадати й про існування процедури *громадського розгляду* містобудівних рішень у Франції (та в інших країнах, наприклад, Бельгії) за участю мешканців і всіх заінтересованих сторін. Ця процедура консультації становить формальну умову для ухвалення відповідного рішення (яке може бути скасоване в судовому порядку, якщо розгляду не проводилося) і була запроваджена 1810 року з метою захисту приватної власності в разі примусового викупу в громадських інтересах (сфера застосування такої процедури згодом була розширена). Процедура ініціюється представником держави (префектом), навіть коли відповідне будівництво здійснюється органом місцевого самоврядування. Розгляд очолюють уповноважені, яких призначає голова адміністративного суду, і він проводиться в мерії населеного пункту, в якому розглядається питання будівництва. Громадськість може надавати поради щодо планів і реєструвати будь-які пропозиції. Після завершення процедури розгляду уповноважений складає звіт для префекта, рекомендуючи затвердити або відхилити будівництво.²

Нарешті, французький приклад ілюструє способи, якими громадяни можуть здійснювати вплив або контроль над органами місцевого самоврядування, а саме: судовий розгляд, що доповнює перевірку законності, яку проводить префект. Цей принцип полягає в тому, що будь-яка сторона, наділена належним правами (на місцевому рівні всі платники податків мають право оскаржити будь-які муніципальні рішення, що стосуються фінансових зобов'язань), може безкоштовно (без допомоги адвоката) звернутися до адміністративного суду в своєму населеному пункті, оскаржуючи будь-які рішення (накази, результати голосування, індивідуальні рішення тощо) місцевої влади, що спричинили певні наслідки. Розглядаючи такі звернення за принципом «ультра вірес», суди можуть заднім числом скасовувати будь-які заходи на підставі незаконності (брак повноважень, невідповідність за формальними ознаками, порушення процедури, юридична помилка, помилка у фактажі або помилка, що зачіпає мотив). Починаючи з 2014 року, заінтересовані сторони також можуть оскаржувати контракти публічних корпорацій, використовуючи іншу процедуру (повної апеляції).

² Згідно закону від 2 лютого 1995 року про довкілля, також створена національна комісія з громадського обговорення (CNDP), на яку покладене завдання «забезпечувати участь громадськості в процесі розроблення проектів розвитку чи інфраструктурних проектів загальнонаціонального значення зі значними соціально-економічними наслідками або суттєвим впливом на довкілля або просторове планування».

Ці можливості вкрай важливі як засіб забезпечення верховенства права і на місцевому рівні дозволяють як фізичним, так і юридичним особам здійснювати дієвий вплив на публічних службовців і контроль за ними. Слід додати ще два зауваження:

- 1) У 2001 році, щоб підвищити ефективність цих іноді тривалих і невідкладних процедур, парламент запровадив новий терміновий порядок: по-перше, в разі серйозних сумнівів у законності рішення суди можуть його припиняти (терміновий наказ про припинення), і, по-друге, якщо рішення тягне за собою серйозне та явно незаконне порушення основних свобод, його дія може бути припинена будь-яким способом протягом 48 годин (терміновий наказ про захист основних свобод);
- 2) У зв'язку з такими діями суду, в кримінально-правовому контексті в цьому разі, місцеві виборні особи, винні в недоброчесній поведінці, хабарництві, використанні службового положення з корисливою метою тощо, можуть додатково каратися позбавленням на 10 років права балотуватися на виборах у разі серйозних правопорушень і позбавленням на 5 років – у разі менш серйозних правопорушень. Це не застосовується автоматично (2010 року Конституційна рада скасувала автоматичне позбавлення, в деяких випадках, права виставляти свою кандидатуру на виборах).

Завершуючи коментар щодо Франції, слід підкреслити важливість доступу до публічної інформації для того, щоб мати можливість здійснювати різні права. До цього питання ми повернемося далі.

1.2 Практика інших європейських країн (Німеччини, Швеції, Болгарії та Румунії)

Хоча партисипативна місцева демократія в Європі базується на індивідуальних для кожної держави механізмах, є ціла низка типових загальних рис, наприклад, проведення референдумів та консультацій, створення різних рад і комітетів за участю виборців чи жителів і право на подання звернень. У другій частині цього звіту наведені декілька актуальних прикладів стосовно впливу й контролю, механізми яких розроблені в деяких країнах, які могли б слугувати за взірцем для інших.

У *Німеччині* представницька демократія закріплена основним законом, але успіхи громадських рухів, зокрема в колишній НДР, висвітлили потребу в прямій участі. З огляду на це, був запроваджений проміжний механізм між звичайними петиціями та референдумами: відомий як громадська ініціатива (*Bürgerantrag*), він передбачає розгляд муніципальними радами конкретного питання, якщо таку ініціативу підтримала мінімально потрібна для цього кількість мешканців. Проводяться також збори громадян (*Bürgerversammlungen*), на яких громадяни мають змогу вносити свої пропозиції, перевіряти

стан справ у муніципалітеті, після чого ставити запитання на відкритих засіданнях муніципальної ради. Нарешті, з різними варіаціями, залежно від норм і правил, що діють у конкретному муніципалітеті, існує можливість ініціювання референдуму на місцевому рівні (*Bürgerbegehren*), наслідком чого може стати ухвалення реальних рішень місцевою владою. І, головне, якщо муніципалітети не виконують ухвалені на референдумі рішення, можуть застосовуватися засоби судового захисту.

У Румунії з початку цього століття було ухвалено кілька законів, що дозволяють жителям вільний доступ до інформації, передбачають проведення з ними консультацій та їхню участь, зокрема надавши їм право вносити проекти рішень (за підтримки принаймні 5% населення, закон № 141/2004), а з 2003 року (закон № 52/2003) діє законодавство, що регулює прозорість процесу розроблення рішень (проведення консультацій із жителями при розробці будь-якого проекту, що має істотний вплив на громаду). Попри й досі безсистемну практику з погляду громадського контролю та хиткість суспільної довіри, деякі органи місцевого самоврядування в Румунії прагнули залучити мешканців до управління місцевими справами та надати їм можливість самостійно здійснювати окремі перевірки: у 2001 році, наприклад, місто Брашов запровадило порядок «публічного розгляду» стану місцевих фінансів і публічних послуг, з тим щоб жителі мали змогу ранжувати їх за важливістю, визначати пріоритети в розподілі фінансування, після чого брати участь у формуванні бюджетів.

Конституція Болгарії містить прямі посилання на партисипативну місцеву демократію: стаття 136 встановлює, що «громадяни беруть участь в управлінні муніципалітетом як через виборні органи місцевого самоврядування, так і безпосередньо через референдум або загальні збори населення», а з 90-х років минулого століття було ухвалено низку законів з цього питання. Передбачається можливість проведення місцевих референдумів за ініціативою політичної влади або громадськості (1/4 виборців), причому їхні результати мають зобов'язальний характер, коли йдеться про створення, зміну або ліквідацію муніципальних органів влади. Мета передбачених Конституцією загальних зборів громадян полягає у встановленні прямого діалогу з місцевими органами влади; такі збори можуть ухвалювати рішення, що мають обов'язкову силу, абсолютною більшістю голосів, якщо на зборах присутня принаймні третина виборців місцевої громади. Крім того, можуть проводитися громадські обговорення місцевих проектів, і, в ширшому сенсі, можливість громадян впливати на місцеві справи забезпечується широким доступом до інформації, зустрічами з громадськістю та наданням протоколів зборів за запитом.

Насамкінець, *шведська* модель включає низку елементів, цікавих з погляду місцевої демократії в Європі. Багато років (процес децентралізації почався в 60-х роках минулого століття) країна дотримувалася вельми впорядкованого підходу до партисипативної демократії, та, на додаток до численних інструментів участі (референдуми, петиції, форуми

громадян, партисипативний бюджетний процес тощо), у Швеції добре закріпився принцип участі через перевірку й контроль. Засоби судового захисту загальнодоступні: як і у Франції, всі жителі можуть оскаржувати законність рішень органів місцевого самоврядування в адміністративних судах («апеляції з місцевих питань», починаючи з 1862 року). Процес *демократичної перевірки* в Швеції з метою оцінювання соціальної демократії також стосується органів місцевого самоврядування (зокрема оцінюється участь у місцевих справах і ефективність реалізації програм політичної влади тощо). Цей процес характеризують як особливу партисипативну систему, яка заснована на волевиявленні громадян і спирається на дослідження та доповіді вчених. Результати перевірок публікуються в загальнодоступних підсумкових звітах. Нарешті, спосіб організації *муніципальної інформації* в Швеції також уможлиблює участь громадян в управлінні місцевими справами. Тут, однак, проглядається інституціональний аспект у тому сенсі, що в кожному муніципалітеті є посадова особа, відповідальна за зв'язки з громадськістю, а в багатьох муніципалітетах є відділи зв'язків із громадськістю. Вони оприлюднюють інформацію про управління справами у відповідному муніципалітеті, про засоби прямої участі жителів, а також про зміст пропозицій, розроблених муніципалітетом, і вплив різних рішень на повсякденне життя на місцевому рівні. На останньому прикладі видно, що така інформація має вирішальне значення в забезпеченні громадян можливістю здійснювати реальний та дієвий вплив на місцеве самоврядування.

2. Доступ до інформації у місцевих жителів в Європі та широкий діапазон моделей партисипативної демократії на місцевому рівні

Належний вплив і контроль за діями влади з боку громадян потребує наявності в них інформації *відповідного рівня*, причому загальновизнано, що принцип вільного доступу до адміністративних документів є однією з підвалин будь-якого демократичного суспільства. Хоча в більшості європейських країн таке право надається громадянам, механізм доступу розрізняється між державами, як і наявні засоби правового захисту в разі виникнення труднощів із доступом. Законодавство в деяких країнах також вдосконалювалося в цій сфері з метою підвищити прозорість даних про місцеві та регіональні органи (як це, наприклад, недавно відбувалося у Франції). Подробиці про інші конкретні механізми знову ілюструють широкий діапазон прикладів прямої демократії на місцевому рівні в Європі.

2.1 Потреба у вільному доступі до адміністративних документів

Право доступу до адміністративних документів широко визнається в Європі згідно з конституційними положеннями (Іспанія, Швеція), законодавством (Франція, Італія, Велика Британія) і, в деяких випадках, регіональним законодавством (федеральні землі в Німеччині). З плином часу ці різні положення поступово поклали край старим системам адміністративної або професійної таємниці (1978 року – у Франції, 2006 року – в Німеччині),

які використовувалися, щоб запобігти або обмежити розголошення розпорядчих документів (зокрема обмежуючись персональними даними відповідних осіб у Німеччині).

Залежно від конкретного випадку, ступінь свободи доступу варіюється з огляду на документи, з якими дозволяється ознайомлюватися, від центрального до місцевого рівнів (наприклад, у Німеччині часто накладають обмеження на документи, що стосуються законодавчої або судової влади); особисті дані (у Швеції громадяни мають вільний доступ до платіжних відомостей урядових міністрів або місцевих чиновників, що є винятком для такого типу даних в Європі) та тип документів (у Франції та Німеччині право доступу поширюється виключно на готові документи, а не на робочі документи, що використовуються в ухваленні рішень; в Італії можуть розголошуватися всі внутрішні розпорядчі документи або документи, що використовуються органами влади; в Іспанії, відповідно до законодавства, що діє з 1992 року, громадяни мають право на отримання інформації про стан виконання процедур, які їх зачіпають).

Розвиток цифрових технологій і поява відкритих даних також допомагають модернізувати правила прозорості. Наприклад, закон від 7 серпня 2015 року про реформу місцевих і регіональних органів влади у Франції ввів нову статтю L. 1112-23 до Загального кодексу територіальних громад, яка вимагає від органів влади в громадах, де мешкає понад 3500 жителів, публікувати громадську інформацію адміністративного, соціального чи фінансового характеру в Інтернеті, коли така інформація стосується їхнього району та доступна в електронній формі.

З погляду процедури, у деяких країнах законодавство встановило презумпцію вільного доступу, згідно з якою всі документи в принципі можуть бути доступні (Німеччина), крім випадків, коли влада здатна довести зворотне. У Великій Британії, наприклад, проводиться перевірка на наявність суспільного інтересу: якщо є сумнів у доцільності оприлюднення, органи влади мають визначити, чи відповідає збереження конфіденційності загальним суспільним інтересам; в іншому разі інформація підлягає розголошенню.

Крім того, порядок організації доступу може бути різний, залежно від того, чи здійснюється розголошення автоматично, або ж до відповідних органів потрібно подавати письмові запити. Доступ зазвичай надається безкоштовно (у Франції органи влади можуть стягувати плату за друк та поштові витрати), та іноді створюються спеціальні органи, яким доручено займатися правами на розголошення інформації (комісія з доступу до адміністративних документів у Франції (CADA) та Італії; уповноважений із захисту даних і свободи інформації на федеральному рівні та в дев'яти федеральних землях Німеччини; а також уповноважений з питань інформації у Великій Британії).

У разі, якщо органи місцевого самоврядування відмовляються розголошувати інформацію, зазвичай можна скористатися засобами правового захисту. Спочатку, якщо особа не отримала запитаний документ, вона може клопотати про проведення адміністративного розгляду або безоплатно тим органом, що відмовився надати документ (Іспанія, Німеччина, Великобританія і Швеція, але в останньому разі – через службові інстанції), або органами, створеними з цією метою (комісія з доступу до адміністративних документів, уповноважені, див. вище). У всіх зазначених країнах, у разі підтвердження відмови в оприлюдненні документів, до адміністративних судів або спеціальних судових установ (суду з питань інформації у Великій Британії) можна подавати апеляції.

У зв'язку з цим слід зазначити насамкінець, що, крім доступу до суто адміністративних документів, відповідне право також поширюється, зокрема у Франції, на бюджетні та бухгалтерські документи, а також на документацію, що стосується надання фінансування зовнішнім організаціям. Відповідно до Загального кодексу територіальних громад, всі фізичні та юридичні особи мають право вимагати оприлюднення протоколів засідань місцевих і регіональних рад, а також бюджетів органів місцевого самоврядування, їхніх рахунків і замовлень. Вимога про розкриття інформації поширюється на приватні організації, яким доручене надання публічних послуг, тією мірою, оскільки відповідні документи стосуються таких послуг. Відповідно до статті 10 закону, ухваленого 12 квітня 2000 року, бюджети та рахунки приватних організацій, що отримують публічне фінансування, мають повністю розкриватися органом, який надав фінансування. Вимога про розкриття інформації поширюється на адміністративний орган, що надав фінансування, крім випадків, коли приватна організація відповідає за надання публічної послуги.

2.2 Широкий діапазон форм участі громадян у місцевому самоврядуванні в Європі

У цій частині звіту розглядатимуться деякі додаткові приклади з метою надати загальний огляд, спираючись на конкретні випадки, що іноді зумовлені характерними для кожної країни особливостями, але й також представляють різні способи залучення громадян до участі в процесі вироблення рішень на місцевому рівні та, зрештою, здійснення певного контролю над ним.

По-перше, в *Нідерландах* існує законодавче положення, що стирає відмінності між представницькою та партисипативною демократіями, впроваджуючи новаторське поєднання обох підходів. Воно стосується призначення місцевого керівництва на муніципальному рівні, а саме: мера (*burgemeester*). Як передбачено і в законодавстві більшості європейських країн, цього керівника обирає муніципальна рада загальним прямим голосуванням. Однак законодавство про місцеве самоврядування, ухвалене 2002 року, дозволяє проводити місцеві консультації особливого типу. Воно дає можливість муніципальним радам залучати виборців до вибору мерів, проводячи референдуми щодо

кандидатів. Жителі таким чином беруть участь у процесі обрання мерів, навіть якщо результати референдуму не носять зобов'язального характеру для муніципальних рад.

Громадянське журі становить ще одну форму участі, яка іноді зустрічається й може слугувати за взірць. Цікавим прикладом тут є *Іспанія*, де журі є інструментом прямої участі. Через ці журі жителі можуть дізнаватися про питання, що стосуються справ органу місцевого самоврядування, та обговорювати їх. Наголос робиться на забезпеченні громадян повною інформацією, з тим щоб уможливити обґрунтоване обговорення до винесення рішень. Учасників журі вибирають жеребкуванням так, щоб отримати репрезентативну вибірку суспільства; обговорення проходять під головуванням зовнішніх модераторів, а звіти складаються групами організаторів.

По-третє, варто зазначити, що деякі європейські держави з визнаними національними меншинами залучають такі меншини до місцевого суспільного життя та представництва. Саме так відбувається в *Словенії*, де конституція визнає автохтонні італійську та угорську національні спільноти. В поліетнічних регіонах дві меншини мають право висувати до муніципальної ради принаймні одного представника. Вони також можуть створювати організації, що представляють їх у муніципалітетах. Наприклад, у трьох муніципалітетах (Копер, Ізола та Піран) італійська спільнота створює «автономні італійські муніципальні органи влади». Під час виборів за кандидатів голосують ті виборці, які є членами спільноти. Те ж саме стосується угорської громади. Ці особливі правила покликані сприяти ефективнішій інтеграції різних місцевих спільнот.

Висновки та рекомендації

Не претендуючи на вичерпну повноту, цей звіт дозволяє сформулювати низку практичних рекомендацій щодо того, як слід організувати вплив і контроль громадян над органами місцевого самоврядування в Європі. Партисипативна місцева демократія, неухильний наступ якої спостерігався в багатьох країнах із 80-х років минулого століття, а в деяких із них у цьому столітті навіть прискорився, спирається, згідно з рекомендаціями Ради Європи, на засадничі принципи прозорості в механізмах вироблення рішень, різноманітні форми залучення громадян і мешканців до місцевого публічного життя, а також на адміністративні та (або) судові засоби захисту, що уможливлюють оскарження рішень і дій органів місцевого самоврядування та їхніх представників.

Створюючи або реформуючи відповідні системи, важливо дотримуватися таких рекомендацій:

1 – Представництво громадян на місцевому рівні виборними радами – це потрібна, але недостатня умова децентралізації та місцевої демократії. Яких би форм воно не набувало –

ради районів, різні консультативні комітети, народні збори, громадські журі, партисипативне бюджетування тощо, – важливо визначати місця для діалогу між виборними органами та для більш безпосереднього вираження думок мешканців, організацій і підприємств у конкретній місцевості. Можливість поставити запитання обраним депутатам місцевих рад (наприклад, процедура щорічних *громадських слухань* в Угорщині) часто забезпечується через ці різні форми представництва або іншими способами;

2 – Громадські нагляд і контроль потребують інформування, і всі відповідні законодавчі акти мають передбачати порядок максимально широкого доступу до адміністративних і фінансових документів органів місцевого самоврядування, без перешкод з боку цих органів. Це може забезпечуватися створенням незалежного зовнішнього органу, а поширенню інформації місцевого характеру сприяє використання методів відкритих даних;

3 – Відповідно до загальних принципів верховенства права, громадські вплив і контроль над представниками органів місцевого самоврядування мають ґрунтуватися на міркуваннях, пов'язаних із законністю ухвалених рішень і вжитих заходів. Потрібно забезпечувати наявність засобів адміністративного та судового захисту, які б дозволяли всім заінтересованим сторонам оскаржувати та вимагати скасування заходів на підставі незаконності або вимагати компенсації за заподіяний збиток. Громадяни повинні бути обізнані про засоби правового захисту, доступ до яких мають полегшувати (правова допомога тощо) і про які мусять інформувати органи влади. Політична відповідальність реалізується під час виборів і оновлення складу рад. В Європі відсутня система імперативного мандата і немає процедур відкликання виборних представників на індивідуальній основі за ініціативою виборців.